

บันทึกพระอาการประชวรของเจ้านายในราชสำนักจากเอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 5

กัมพล มะลาพิมพ์

สถานีอนามัยเฉลิมพระเกียรติ 60 พรรษา นวมินทราชินี ตำบลคูบัว ตำบลคูบัว อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี 70000

ผู้รับผิดชอบบทความ: paleo_samly@hotmail.com

บทคัดย่อ

บันทึกเกี่ยวกับพระอาการประชวรของเจ้านายในราชสำนักมักเป็นเพียงข้อความสั้น ๆ ในพงศาวดารที่กล่าวถึงพระอาการ สาเหตุการประชวร และวันที่สวรรคตหรือสิ้นพระชนม์ แต่จดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ใดได้ให้รายละเอียดพระอาการประชวรของเจ้านายในสมัยรัชกาลที่ 5 พระองค์หนึ่ง รวมทั้งพระโอสถและพระกระยาหารที่ถวายเพื่อรักษาพระอาการประชวรในแต่ละวัน ทำให้ทราบถึงการใช้ตำรับยาไทยในการรักษาพระอาการประชวรของเจ้านายพระองค์นั้นอย่างละเอียด ในบทความนี้จึงได้ทำการศึกษาโดยถอดถอดเป็นภาษาไทยปัจจุบันและศึกษาในประเด็นต่าง ๆ ได้แก่ ลักษณะของบึงคณหนักที่บันทึกไว้ การใช้พระโอสถขนานต่าง ๆ ตำรับอาหารเสวย และการวิเคราะห์ตำรับยาในการรักษาโรค

คำสำคัญ: จดหมายเหตุ, พระอาการประชวร, เจ้านายสมัยรัชกาลที่ 5, แพทย์แผนไทย

An Illness Record of a Royalty in King Rama V's Archives

Kumpon Malapin

Queen Sirikit's Health Center Kubua, Khu Bua Subdistrict, Mueang Ratchaburi District, Ratchaburi 70000, Thailand

Corresponding author: paleo_samly@hotmail.com

Abstract

A record on the illness of a royalty is normally a short note in the chronicle that describes the symptoms, cause and date of death of such a person. In contrast, the illness archive of an unnamed royal family member in the reign of King Rama V shows chief complaints as well as medications and food given each day. So, the Thai traditional remedies provided to that person are thoroughly known. This article, therefore, is prepared as a result of the study of that archive; and the archive's manuscript has been transliterated into present-day's Thai script with an analysis of its many aspects, including stool characteristics, medicines used, food recipes and traditional medical formulas.

Key words: archives, illness, royalty in King Rama V's reign, Thai traditional medical doctor

บทนำและวัตถุประสงค์

จดหมายเหตุ เป็นการบันทึกเรื่องราวเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น^[1] ไม่ว่าจะเป็นเรื่องราวทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี กิจวัตรหรือเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับบุคคลหนึ่ง ๆ ซึ่งส่วนมากเป็นการบันทึกเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับบุคคลสำคัญ เช่น พระมหากษัตริย์และเจ้านาย ขุนนางคนสำคัญในราชสำนัก ซึ่งทำให้เราคนรุ่นหลังได้ทราบว่าในช่วงเวลานั้น ๆ เกิดเหตุการณ์สำคัญอะไรบ้าง จดหมายเหตุยังเป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ ประเภทเอกสารต้นฉบับตัวเขียน หมายถึง เอกสารที่เขียนด้วยลายมือเป็นลายลักษณ์อักษรซึ่งเป็นการสื่อสารความหมายแทนภาษาพูด หนังสือหรือเอกสารที่สร้างขึ้นในสมัยโบราณ คือ หลักฐานที่เป็นภาษาและตัวหนังสือแต่เก่าก่อนซึ่งสำเร็จด้วยหัตถกรรม ได้แก่ หนังสือต้นฉบับตัวเขียน ตัวจารและตัวจารึก ซึ่งบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ในอดีต เป็นหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นถึงประวัติการ

ของประเทศชาติ หนังสือโบราณดังกล่าวไม่เพียงแต่มีคุณค่าในทางวิชาการเท่านั้น ยังแสดงถึงความเป็นไปของอารยธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรมของชาติในอดีตอีกด้วย^[2]

“จดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ใด” เป็นเอกสารต้นฉบับที่บันทึกเรื่องราวพระอาการประชวรของเจ้านาย โดยไม่ทราบว่าเป็นเจ้านายพระองค์ใดเพราะไม่ได้บันทึกพระนามของเจ้านายพระองค์นั้น เนื้อหาของจดหมายเหตุได้บันทึกกิจวัตรต่าง ๆ ที่เจ้านายพระองค์นั้น ปฏิบัติ โดยบันทึกเป็นคำราชาศัพท์ เช่น พระบังคลหนัก เสวยพระอาหาร เสวยพระโอสถ พระบรรทมหลับ พระบรรทมตื่น นอกจากนี้ยังบันทึกพระอาการไข้ต่าง ๆ ในเวลาที่เสวยพระโอสถจากแพทย์ผู้รักษา ในช่วงเวลาต่าง ๆ ในแต่ละวัน ตั้งแต่เริ่มประชวรจนกระทั่งพระอาการประชวรดีขึ้นตามลำดับ ซึ่งคำว่า “ไข้” ในบริบทนี้ หมายถึง ลักษณะอาการเจ็บไข้หรือไม่สบายตัว ไม่

ได้หมายความว่าหมายถึงอาการตัวร้อนที่มีอุณหภูมิสูงเหมือนความหมายในปัจจุบัน การถ่ายทอดจดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ให้เป็นภาษาปัจจุบัน จะเป็นประโยชน์ในการศึกษาแนวทางการรักษาการถวายพระโอสถในการรักษาพระอาการไข้ในเวลาต่าง ๆ ในแต่ละวันของเจ้านายพระองค์นั้นที่ทรงประจวบ รวมไปถึงพระอาหารเสวย ซึ่งเป็นตำรับอาหารที่ช่วยส่งเสริมการรักษาฟื้นฟูกำลังร่างกายจากพระอาการประชวร

ดังนั้นการศึกษาในครั้งนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อถ่ายทอดและวิเคราะห์เอกสารต้นฉบับ “จดหมายเหตุไข้ไม่ทราบพระองค์ใด” และเพื่อศึกษาสาระตงทางการใช้ยาและการรักษาโรคด้วยศาสตร์การแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในเอกสารต้นฉบับจดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ โดยศึกษาแนวทางการรักษาโรคของหมอลหลวงในสมัยนั้น ทั้งการใช้ยาไทยขนานต่าง ๆ รวมถึง ตำรับอาหารที่ทรงเสวย เพื่อเป็นแนวทางในการรักษาโรคทางการแพทย์แผนไทย ซึ่งเป็นประโยชน์สำหรับการนำมาปรับใช้ในการรักษาโรคของการแพทย์แผนไทยในสมัยปัจจุบัน

ระเบียบวิธีศึกษา

การศึกษาเอกสารต้นฉบับจดหมายเหตุ เรื่อง บันทึกรักษาพระอาการประชวรของเจ้านายในราชสำนักจากเอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 ใช้หลักการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) เป็นการนำข้อมูลที่ปรากฏในเอกสารต้นฉบับจดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ใด นำมาวิเคราะห์ ซึ่งเรียกวิธีวิจัยลักษณะนี้ว่า “การวิจัยเอกสาร” (documentary research) ซึ่งเป็นวิธีที่นิยมในกลุ่มมนุษยศาสตร์ ภาษาวรรณกรรม ประวัติศาสตร์

การศึกษาค้างนี้ ได้ศึกษาจากเอกสารต้นฉบับ

ตัวเขียนซึ่งถือว่าเป็นเอกสารปฐมภูมิ ณ ห้องบริการเอกสารโบราณ ชั้น 4 อาคาร 2 หอสมุดแห่งชาติ หมวดยจดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 ได้แก่ จดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ใดและเอกสารทุติยภูมิประเภทหนังสือต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง มีขั้นตอนในการศึกษาดังนี้

1. จัดทำสำเนาเอกสารต้นฉบับ
 2. ทำการถ่ายทอดเป็นภาษาไทยปัจจุบันและตีความ
 3. วิเคราะห์สาระตงของเอกสารต้นฉบับในประเด็นต่าง ๆ เช่น ลักษณะพระบังคลหนัก การใช้ยาและกระยาหารที่เสวย
 4. วิเคราะห์เปรียบเทียบตำรับยาที่ใช้กับตำรับยาที่พบในตำราการแพทย์แผนไทยยุคปัจจุบัน
- โดยมีการตรวจสอบความถูกต้องในแต่ละขั้นตอน

ผลการศึกษา

จากเอกสารต้นฉบับตัวเขียนจดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ใดนั้น ลักษณะเนื้อหาเป็นการบันทึกพระอาการประชวร การรักษาพระองค์ การเสวยพระอาหารขณะทรงประชวร ในวันและเวลาต่าง ๆ อย่างละเอียดซึ่งนับว่าเป็นสาระตงที่เกี่ยวข้องกับการรักษาทางด้านการแพทย์แผนไทยและสมุนไพรไทยโดยใช้พระโอสถขนานต่าง ๆ ที่ถวายในเวลาต่าง ๆ รวมถึงบันทึกลักษณะของพระบังคลหนักหรือของเสี (อุจจาระ) ในแต่ละครั้งว่ามีลักษณะอย่างไรพร้อมกับพระอาหารเสวยขณะทรงประชวร การศึกษานี้ได้ถ่ายทอดเป็นภาษาไทยปัจจุบัน และศึกษาวิเคราะห์สาระตงต่าง ๆ ได้แก่ ลักษณะของพระบังคลหนักที่บันทึก การใช้พระโอสถรักษา ตำรับอาหารที่เสวย และศึกษาวิเคราะห์ตำรับยาที่ปรากฏในตำรา

การแพทย์แผนไทยในสมัยปัจจุบัน มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. การถ่ายทอดเป็นภาษาไทยปัจจุบัน

เอกสารต้นฉบับจดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 เรื่อง พระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ใด ผู้ถ่ายทอดได้ถ่ายทอดเป็นภาษาไทยปัจจุบันโดยอ้างอิงการสะกดคำจาก พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 และได้จัดเรียงวรรคตอนเพื่อให้ง่ายต่อการอ่าน ผู้ศึกษายังได้กำหนดเครื่องหมายเพื่อใช้ในการถ่ายทอดเพิ่มเติมคือ

. ใช้แทนอักษรที่ลบเลือน ไม่ชัดเจน หรือขาดหายไป ซึ่งผู้ถ่ายทอดไม่สามารถเสนอคำอ่านได้ ทั้งนี้ 1 เครื่องหมาย แทนอักษรที่หายไป 1 ตัวอักษร

__ ใช้แทนอักษรที่ลบเลือน ไม่ชัดเจน หรือขาดหายไป ในเอกสารตัวเขียน ซึ่งผู้ถ่ายทอดไม่สามารถเสนอคำอ่านนั้น ๆ ได้และไม่สามารถตัดสินได้ว่ามีอักษรขาดหายไปกี่ตัว

หลังจากถ่ายทอดเอกสารต้นฉบับแล้วผู้ถ่ายทอดได้นำคำถ่ายทอดไปปรึกษากับผู้เชี่ยวชาญทาง

ด้านภาษาโบราณและภาษาศาสตร์เพื่อตรวจทานความถูกต้องในการถ่ายทอดเอกสารโบราณ การวิจัยได้ใช้อักษรย่อ จดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ใดว่า จม.พช.

1.1 ลักษณะข้อมูลทั่วไปของเอกสาร

ชื่อเอกสาร: จดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ใด

เลขทะเบียน: เลขที่ 633

วัสดุรองรับการเขียน/ตัวเขียน: สมุดไทย/ดินสอไทย

จำนวนหน้าที่มีตัวเขียน/บรรทัดต่อหน้า: 23 หน้า/6-7 บรรทัด

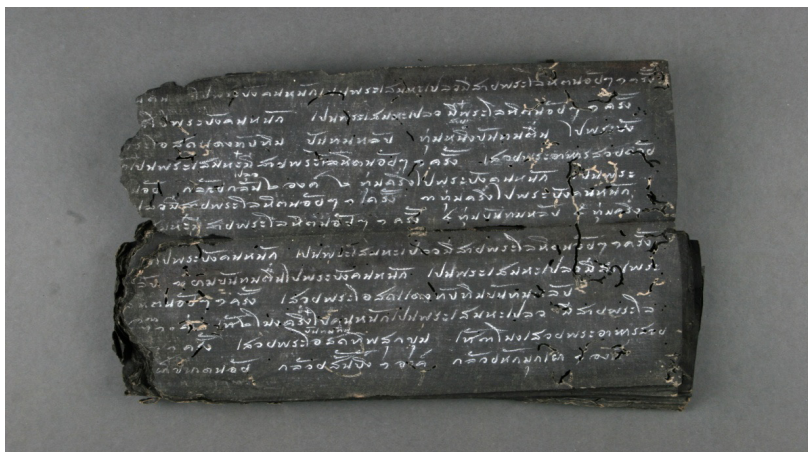
ขนาดของเอกสาร: กว้าง 8 ซม. ยาว 30 ซม. หน้า 2 ซม.

อักษร/ภาษา: อักษรไทย/ภาษาไทย

ผู้แต่ง/สมัยที่แต่ง: ไม่ทราบแน่ชัด

ประวัติเอกสาร: หอสมุดแห่งชาติได้รับจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 7 กรกฎาคม พ.ศ. 2482

เนื้อหาสังเขป: การบันทึกกิจวัตรประจำวัน

ภาพที่ 1 ตัวอย่างจดหมายเหตุพระอาการไข้ (ไม่ทราบพระองค์ใด) ที่มา: จดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ใด เลขที่ 633. หมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. หอสมุดแห่งชาติ. ตัวอักษรไทย ภาษาไทย เส้นดินสอ. มปป.

ในการรักษาพระอาการประชวรของเจ้านายไม่ระบุว่าเป็นพระองค์ใด

สภาพของเอกสาร: เอกสารชำรุดขาดตรงขอบทางด้านซ้ายจากการถูกแมลงกัดทำลายทำให้เนื้อความของเอกสารช่วงด้านข้างซ้ายตกหล่นขาดหายไป

ต้นฉบับตัวเขียนจดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ใด เป็นสมุดไทยเขียนด้วยดินสอสันนิษฐานว่าบันทึกขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เนื่องจากจัดอยู่ในหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 และปรากฏวันเดือนปีที่บันทึก เป็นวันอังคาร ขึ้น 12 ค่ำ เดือน 10 ซึ่งในสมัยที่รัชกาลที่ 5 ทรงครองราชย์คือตั้งแต่ปี พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2453 เมื่อตรวจสอบกับปฏิทิน 100 ปี แล้วเป็นไปได้ 2 วัน คือ วันอังคารที่ 6 เดือนกันยายน พ.ศ. 2413 และวันอังคารที่ 22 กันยายน พ.ศ. 2417^[3] และข้อความที่ปรากฏในเอกสารเขียนด้วยตัวอักษรไทย ภาษาไทย ในสมัยรัตนโกสินทร์ รูปอักษรที่ปรากฏจึงมีลักษณะที่แตกต่างจากรูปอักษรและอักขรวิธีในปัจจุบันเนื่องจากคนเขียนในสมัยโบราณมีลักษณะเฉพาะเป็นเอกลักษณ์ของตนเองในแต่ละคน เป็นยุคสมัยที่การศึกษาอักษรและภาษาไทยของคนไทยยังไม่มีการประกาศใช้พจนานุกรม^[4] ในเอกสารจดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ใด จึงพบการสะกดคำตามเสียงที่ได้ยิน เช่น คำว่า บันทม พระบังคน ซึ่งคำที่เขียนตามเสียงเหล่านี้ความหมายเหมือนกันเพียงแต่สะกดต่างกัน รวมถึงการใส่วรรณยุกต์ ในเอกสารโบราณสมัยก่อนยังบันทึกตามเสียงอ่านจึงต้องทำความเข้าใจความหมายและบริบทของคำนั้นเพื่อให้ได้ข้อความที่ถูกต้องที่สุด

1.2 คำถ่ายถอดเป็นภาษาไทยปัจจุบัน จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 เรื่อง พระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ใด

วันอังคาร ขึ้น 12 ค่ำ เดือน 10

เวลาโมงเช้า บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็นพระเสมหะเปลวมีสายพระโลหิตน้อย ๆ 1 ครั้ง

เวลาโมงเช้า เสวยพระโอสถทรงปิด แล้วบรรทมหลับ

เช้า 2 โมงครึ่ง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็นมูลโคตั้งกองมีเสมหะน้อย 1 ครั้ง

เช้า 3 โมงครึ่ง ไปพระบังคลหนักเป็นองค์มีเสมหะน้อย เสวยพระอาหารสวดย้วยฝานขนาดน้อย กล้วยหักมุกเผา 2 องค์

เที่ยง เสวยพระโอสถทิพโอสถ

บ่ายโมง ไปพระบังคลหนักเป็นองค์มีพระเสมหะน้อย 1 ครั้ง

บ่าย 2 โมง ปรอท 99 บรรทมหลับ

บ่าย 3 โมง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็นพระเสมหะเปลวมีสายพระโลหิตน้อย ๆ 1 ครั้ง

บ่าย 4 โมง ไปพระบังคลหนัก เป็นพระเสมหะเปลวมีสายพระโลหิตน้อย ๆ 1 ครั้ง เสวยพระโอสถแดงทับทิม บรรทมหลับ

ทุ่มหนึ่ง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็นพระเสมหะเปลวมีสายพระโลหิตน้อย ๆ 1 ครั้ง เสวยพระอาหารสวดย้วยฝานขนาดน้อย กล้วยกลั่น 2 องค์

ทุ่มครึ่ง ไปพระบังคลหนักเป็นพระเสมหะเปลวมีสายพระโลหิตน้อย ๆ 1 ครั้ง

3 ทุ่มครึ่ง ไปพระบังคลหนักเป็นพระเสมหะมีสายพระโลหิตน้อย ๆ 1 ครั้ง

4 ทุ่ม บรรทมหลับ

5 ทุ่มครึ่ง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็นพระเสมหะเปลวมีสายพระโลหิตน้อย ๆ 1 ครั้ง บรรทมหลับ

1 ยาม บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็นพระเสมหะเปลวมีสายพระโลหิตน้อย ๆ 1 ครั้ง เสวยพระ

โอสถแดงทับทิม บรรทมหลับ

วันพุธ ขึ้น 13 ค่ำ เดือน 10

เช้า 2 โมงครึ่ง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็นพระเสมหะเปลวมีสายพระโลหิตน้อย ๆ 1 ครั้ง เสวยพระโอสถทิพสุขุม

เช้า 3 โมง เสวยพระอาหารสวดย้วยฝาขนาดน้อย กลัวยลั่นปี่ 1 องค์ กลัวยหักมูกเผา 1 องค์

_ โมงเศษ บรรทมหลับ

บ่าย 1 โมงเศษ บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนัก เป็นพระเสมหะเปลวมีสายพระโลหิตน้อย ๆ 1 ครั้ง

บ่าย 2 โมง พรอท 96 เศษ 4

บ่าย 3 โมง ไปพระบังคลหนักเป็นพระเสมหะเปลว มีสายพระโลหิตน้อย ๆ 1 ครั้ง

4 โมง เสวยพระโอสถทิพโอสถ เสวยพระอาหารสวดย้วยค่อนด้วยฝาขนาดน้อย กลัวยกลั่น 2 องค์

5 โมงเศษ บรรทมหลับ

ยามหนึ่ง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็นเสมหะเป็นยวง 1 ครั้ง เสวยพระโอสถหอมเนาวโกลู บรรทมหลับ

4 พุ่มครึ่ง บรรทมตื่น

5 พุ่มเศษ เสวยพระอาหารสวดย้วยค่อนด้วยฝาขนาดน้อย กลัวยกลั่น 2 องค์

2 ยาม เสวยพระโอสถธาตุบรรจบ

_ ยามเศษ บรรทมหลับ

วันพฤหัสบดี ขึ้น 14 ค่ำ เดือน 10

เช้า 3 โมง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็นองค์มีพระเสมหะยวง 1 ครั้ง เสวยพระโอสถทิพสุขุม เสวยพระอาหารสวดย้วยฝาขนาดน้อยพูน กลัวยลั่นตัม 3 องค์

เช้า 4 โมง ไปพระบังคลหนักแรกพระมูลโคตั้งกอง ปลายมีพระเสมหะยวง 1 ครั้ง

ย่าเที่ยง บรรทมหลับ

บ่าย 4 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถทิพโอสถ เสวยพระอาหารสวดย ..ฉลองพระหัตถ์ กลัวยลั่นตัม 3 องค์

บ่าย 5 โมง บรรทมหลับ บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็นองค์ 1 ครั้ง เสวยพระโอสถเบญจโกลู

_ เศษ บรรทมหลับ

4 พุ่มเศษ บรรทมตื่น เสวยพระอาหารสวดย 7 ฉลองพระหัตถ์ กลัวยลั่นตัม 4 องค์

2 ยาม เสวยพระโอสถธาตุบรรจบ

2 ยาม บรรทมหลับ

ตี 11 บรรทมตื่น เสวยพระโอสถทรงปัด บรรทมหลับ

วันศุกร์ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10

เช้า 2 โมงครึ่ง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักพระเสมหะเป็นยวง 1 ครั้ง บรรทมหลับ

เช้า 4 โมง บรรทมตื่น เสวยพระอาหารสวดย 5 ฉลองพระหัตถ์ กลัวยลั่นตัม 5 องค์

ย่าเที่ยง เสวยพระโอสถทิพโอสถ บรรทมหลับ

บ่าย 3 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถเบญจโกลู บรรทมหลับ

บ่าย 5 โมงเศษ บรรทมตื่น เสวยพระโอสถธาตุบรรจบ เสวยพระอาหารสวดย ..ฉลองพระหัตถ์ กลัวยลั่นตัม 4 องค์

5 พุ่มเศษ เสวยพระอาหารสวดย..ฉลองพระหัตถ์ กลัวยลั่นตัม 2 องค์

2 ยาม เสวยพระโอสถทิพโอสถ บรรทมหลับ

3 ยาม บรรทมตื่น เสวยพระโอสถทรงปัด บรรทมหลับ

วันเสาร์ แรม 1 ค่ำ เดือน 10

เช้า 3 โมง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนัก แรก
เป็นองค์ปลายเป็นพระมูลโคตั้งกองพระเสมหะเปลว
น้อย ๆ 1 ครั้งบรรทมหลับ

เช้า 4 โมง บรรทมตื่น

เช้า 4 โมงครึ่ง ไปพระบังคลหนักเป็นพระมูลโค
เทลงมีพระเสมหะยวงประมาณ 2 ฝ่าหอย 1 ครั้ง
เสวยพระอาหารสวय 5 ฉลองพระหัตถ์ กัล้วยสันตัม
5 องค์

ย่าเทียง เสวยพระโอสถหอมเนาโกฐุ บรรทม
หลับ

บ่าย 2 โมงครึ่ง บรรทมตื่นไปพระบังคลหนัก
เป็นพระมูลโคเทลงมีพระเสมหะเป็นมวก 1 ครั้ง

บ่าย 3 โมง เสวยพระโอสถธาตุบรรจบ บรรทม
หลับ

บ่าย 5 โมงเศษ บรรทมตื่นไปพระบังคลหนัก
เป็นพระเสมหะยวง 1 ครั้ง เสวยพระโอสถปฐมธาตุ
เสวยพระอาหารสวย 6 ฉลองพระหัตถ์ กัล้วยสันตัม
1 องค์ กัล้วยสันตัม 2 องค์

5 ทุ่ม เสวยพระอาหารสวย 8 ฉลองพระหัตถ์
กัล้วยกลั่น 2 องค์ กัล้วยสันตัม 3 องค์

2 ยาม เสวยพระโอสถทิพโอสถ บรรทมหลับ

3 ยาม บรรทมตื่น เสวยพระโอสถทิพสุขุม
บรรทมหลับ

วันอาทิตย์ แรม 2 ค่ำ เดือน 10

เช้า 4 โมง บรรทมตื่นเสวยพระอาหารสวยฉลอง
พระหัตถ์ กัล้วยสันตัม 3 องค์

ย่าเทียง เสวยพระโอสถทิพโอสถบรรทมหลับ

บ่าย 3 โมง บรรทมตื่นเสวยพระโอสถหอมเนา
โกฐุ บรรทมหลับ

บ่าย 5 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถธาตุ
บรรจบ เสวยพระอาหารสวยด้วยฝ่าขนาดกลาง กัล้วย

สันตัม 4 องค์

5 ทุ่มเศษ เสวยพระอาหารสวยด้วยฝ่าขนาด
กลาง กัล้วยสันตัม 4 องค์

2 ยาม เสวยพระโอสถทิพโอสถ บรรทมหลับ

3 ยาม บรรทมตื่น เสวยพระโอสถทิพสุขุม
บรรทมหลับ

วันจันทร์ แรม 3 ค่ำ เดือน 10

เช้า 3 โมงครึ่ง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนัก
เป็นองค์มีพระเสมหะน้อย ๆ 1 ครั้ง เสวยพระอาหาร
สวยด้วยฝ่าขนาดกลาง แกงปลาทรายต้มโคล้ง กัล้วย
สันตัม 4 องค์

ย่าเทียง เสวยพระโอสถหอมเนาโกฐุ

เทียงครึ่ง บรรทมหลับ

บ่าย 3 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถหอมเนา
โกฐุ บรรทมหลับ

บ่าย 5 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถหอมเนา
โกฐุ เสวยพระอาหารสวยด้วยฝ่าขนาดกลาง แกงมะรุม
กัล้วยสันตัม 5 องค์

5 ทุ่ม บรรทมตื่น เสวยพระอาหารสวยด้วยฝ่า
ขนาดกลางด้วยครึ่ง แกงถั่วแปบ กัล้วยสันตัม 2 องค์
กัล้วยหัทหมุกบั้ง 2 องค์

2 ยาม เสวยพระโอสถทิพสุขุม บรรทมหลับ

3 ยาม บรรทมตื่น เสวยพระโอสถทิพสุขุม
บรรทมหลับ

วันอังคาร แรม 4 ค่ำ เดือน 10

เช้า 3 โมงครึ่ง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็น
องค์ 1 ครั้ง เสวยพระอาหารสวยด้วยฝ่าขนาดกลางพูน
แกงดอกโสภ มะแว้งตำ กัล้วยสันตัม 4 องค์

ย่าเทียง เสวยพระโอสถอินทร์จักร บรรทมหลับ

บ่าย 3 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถธาตุ

บรรจบ บรรทมหลับ

บ่าย 4 โมงครึ่ง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนัก
แรกเป็นองค์เป็นพระมูลโคตังกองมีพระเสมหะน้อย ๆ
1 ครั้ง

บ่าย 5 โมง เสวยพระโอสถปฐุมธาตุ เสวยพระ
อาหารสวดย้วยฝาชขนาดกลาง แกงยา กล้วยสั้นปั้ง
5 องค์

5 ทุ่มครึ่ง เสวยพระอาหารสวดย้วยฝาชขนาด
กลาง แกงมะรุม ข้าวตัง กล้วยสั้นปั้ง 3 องค์

2 ยาม เสวยพระโอสถทิพสุขุม

2 ยามครึ่ง บรรทมหลับ

3 ยาม บรรทมตื่น เสวยพระโอสถทิพสุขุม
บรรทมหลับ

วันพุธ แรม 5 ค่ำ เดือน 10

เช้า 3 โมงครึ่ง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็น
องค์ 1 ครั้ง พระอาหารสวดย้วยฝาชขนาดกลางพูน แกง
เลียง หมูจิ้มน้ำพริก กล้วยสั้นต้ม 3 องค์

ย่าเที่ยง เสวยพระโอสถหอมเนาวโกฐ บรรทม
หลับ

บ่าย 3 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถธาตุ
บรรจบ ไปพระบังคลหนักเป็นองค์ 1 ครั้ง บรรทม
หลับ

บ่าย 5 โมงเศษ บรรทมตื่น เสวยพระโอสถปฐุม
ธาตุ เสวยพระอาหารสวดย้วยฝาชขนาดกลาง แกงต้ม
เค็มปลา เนื้อหมูปั้ง กล้วยสั้นต้ม 5 องค์ กล้วยหักมุก
ปั้ง 2 องค์

5 ทุ่ม เสวยพระอาหารสวดย้วยฝาชขนาดกลาง
พูน เนื้อหมูจิ้มน้ำพริกน้ำปลาแพงพวย ปลาหมอ
ปั้ง กล้วยสั้นต้ม 5 องค์ ส้มซ่าลอยแก้ว 5 ผลอง
พระหัตถ์

2 ยาม เสวยพระโอสถอัฏฐาอะโอสถ บรรทม

หลับ

8 ทุ่ม บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็นพระ
มูลโคตังกอง เป็นพระเสมหะมีสายพระโลหิตน้อย ๆ
1 ครั้ง บรรทมหลับ

3 ยาม บรรทมตื่น เสวยพระโอสถทิพสุขุม
บรรทมหลับ

วันพฤหัสบดี แรม 6 ค่ำ เดือน 10

เช้า 3 โมง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็น
องค์ มีพระเสมหะน้อย ๆ 1 ครั้ง เสวยพระอาหารสวดย
้วยฝาชขนาดกลางพูน แกงโสมมะขามปลาหาง แกง
เลียง เนื้อหมูจิ้มน้ำพริก กล้วยสั้นปั้ง 4 องค์

ย่าเที่ยง เสวยพระโอสถหอมอินทร์จักร บรรทม
หลับ

บ่าย 3 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถธาตุ
บรรจบ บรรทมหลับ

บ่าย 4 โมงครึ่ง ไปพระบังคลหนักเป็นมูลโคตัง
กอง 1 ครั้ง

บ่าย 5 โมง เสวยพระโอสถปฐุมธาตุ เสวยพระ
อาหารสวดย้วยฝาชขนาดกลางพูน แกงเผ็ดหมู เนื้อหมู
จิ้มน้ำพริก ปลาสังกะวาดฉู้ฉีป่า สมอฝัด เงาะ 3 ผล
กล้วยสั้นปั้ง 3 องค์

5 ทุ่ม เสวยพระอาหารสวดย้วยฝาชขนาดกลาง
พูน แกงเผ็ดหมู ปลาสังกะวาดฉู้ฉีป่า เนื้อหมูจิ้มน้ำ
พริก เงาะ 3 ผล กล้วยสั้นต้ม 3 องค์ กล้วยสั้นปั้ง 3
องค์

2 ยาม เสวยพระโอสถอัฏฐาอะโอสถ บรรทม
หลับ

3 ยาม บรรทมตื่น เสวยพระโอสถทิพโอสถ
บรรทมหลับ

วันศุกร์ แรม 7 ค่ำ เดือน 10

เช้า 3 โมงครึ่ง บรรทมตื่น

เช้า 4 โมง ไปพระบังคลหนักเป็นพระมูลโคตั้ง
กอง 1 ครั้ง เสวยพระอาหารสวดย้วยฝาชนาดกลางพูน
แกง_แกงก้านผักทองปลาหาง เนื้อหมูบั้งจิ้มน้ำพริก ยำ
แพงพวย เาะ 3 ผล กั้วยลันตัม 3 องค์ กั้วยลันบั้ง
2 องค์

ย่าเที่ยง เสวยพระโอสถหอมอินทร์จักร บรรทม
หลับ

บ่าย 3 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถธาตุ
บรรจบ บรรทมหลับ

บ่าย 5 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถปฐุมธาตุ
ไปพระบังคลหนักเป็นพระมูลโคตั้งกอง 1 ครั้ง เสวย
พระอาหารสวดย้วยฝาชนาดกลาง แกงผักกระเฉด
ปลาหมอ แพงพวยยำ เนื้อหมูบั้งจิ้มน้ำพริก เาะ 2 ผล
กั้วยลันบั้ง 2 องค์

5 ทุ่ม เสวยพระอาหารสวดย้วยฝาชนาดกลาง
ถ้วยครึ่ง แกงต้มปลาหาง มะยมตำ เนื้อหมูบั้งจิ้มน้ำ
พริก เาะ 3 ผล กั้วยลันบั้ง 2 องค์ เสวยพระโอสถ
วิรุฬหานาภิ บรรทมหลับ

วันเสาร์ แรม 8 ค่ำ เดือน 10

เช้า 3 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถอาโป ไป
พระบังคลหนักเป็นพระมูลโคตั้งกอง 1 ครั้ง เสวย
พระอาหารสวดย้วยฝาชนาดกลางพูน แกงบะช้อ หมู
หวาน เนื้อหมูบั้งจิ้มน้ำพริก เาะ 3 ผล กั้วยลันบั้ง
2 องค์

ย่าเที่ยง เสวยพระโอสถหอมอินทร์จักร

ย่าเที่ยงครึ่ง ไปพระบังคลหนักเป็นพระมูลโคตั้งกอง
1 ครั้ง

บ่ายโมงเศษ บรรทมหลับ

บ่าย 5 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถปฐุมธาตุ
เสวยพระอาหารสวดย้วยฝาชนาดกลาง แกงเผ็ดปลา

ดุก แกงต้มส้มปลาหางไก่ หมูหวาน เนื้อหมูบั้งจิ้มน้ำ
พริก เาะ 3 ผล กั้วยลันตัม 3 องค์

2 ยาม เสวยพระโอสถวิรุฬหานาภิ บรรทมหลับ

วันอาทิตย์ แรม 9 ค่ำ เดือน 10

เช้า 3 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถ_ไปพระ
บังคลหนักเป็นองค์ 1 ครั้ง เสวยพระอาหารสวดย้วย
ฝาชนาดกลางพูน แกงศิระชปลาใบมะขาม แกงบะช้อ
เนื้อหมูบั้งจิ้มน้ำพริกตะลิง เาะ 3 ผล กั้วยลันตัม 3
องค์

ย่าเที่ยง เสวยพระโอสถหอมอินทร์จักร

บ่าย 2 โมงเศษ บรรทมหลับ

บ่าย 5 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถปฐุมธาตุ
เสวยพระอาหารสวดย้วยฝาชนาดกลาง 2 ถ้วย แกง
มะรุ่มปลาหมอ ทอดมันจิ้มน้ำพริกขนมจีน เนื้อหมูบั้ง
จิ้มน้ำพริก เาะ 3 ผล ลางสาต 3 ผล กั้วยลันตัม 1
องค์

1 ยาม เสวยพระโอสถอาโป

5 ทุ่ม เสวยพระอาหารสวดย้วยฝาชนาด
กลาง_ปลาร้าจิ้มน้ำพริกขนมจีน เนื้อหมูบั้งจิ้มน้ำพริก
เาะ 3 ผล ลางสาต 6 ผล กั้วยลันตัม 3 องค์

2 ยาม บรรทมหลับ

วันจันทร์ แรม 10 ค่ำ เดือน 10

เช้า 2 โมง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็น
องค์ 1 ครั้ง บรรทมหลับ

เช้า 3 โมงเศษ บรรทมตื่น เสวยพระโอสถ_
เสวยพระอาหารสวดย้วยฝาชนาดกลางพูนแกงต้มส้ม
ปลาร้าออย แกงบะช้อ เนื้อหมูบั้ง จิ้มน้ำพริก เาะ 4 ผล
ลางสาต 4 ผล

ย่าเที่ยง เสวยพระโอสถหอมอินทร์จักร

บ่ายโมง บรรทมหลับ

บาย 4 โมงครึ่ง บรรทมตื่น

อธิบายคำศัพท์

พระอาหารสวย หมายถึง ข้าวสวย

พระบังคลหนัก หมายถึง อุจจาระ

เสวย หมายถึง รับประทาน

บรรทม หมายถึง นอน

ฉลองพระหัตถ์ หมายถึง ซ้อน ส้อม

พระโอสถ หมายถึง ยา

พระโอสถทรงปิด หมายถึง ยาระบาย

ค่อนข้าง หมายถึง มากกว่าครึ่งเกือบเต็ม

ปลาหาง หมายถึง ปลาช่อน

พระโอสถอาโป หมายถึง ยาน้ำ

พระเสมหะเปลว หมายถึง เมื่อกที่ออกจากลำไส้ที่มีแผ่นบาง ๆ มีลักษณะคล้ายเปลวไฟ

สายพระโลหิต หมายถึง ในบริบทนี้คือลักษณะของเลือดที่เป็นเส้น ๆ ที่ปนมากับอุจจาระ

2. การศึกษาวิเคราะห์สารัตถะต่าง ๆ ที่ปรากฏ

การศึกษาวิเคราะห์สารัตถะในเอกสารต้นฉบับ พระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ฉบับนี้ เป็นการบันทึกเรื่องราวลำดับเหตุการณ์ต่าง ๆ ขณะเจ้านายพระองค์นี้ทรงประชวร แต่เนื่องด้วยผู้บันทึกอาจจะเป็นเจ้าหน้าที่ใกล้ชิดหรือเป็นผู้ถวายงานเจ้านายจึงไม่ได้บันทึกเกี่ยวกับลักษณะพระอาการต่าง ๆ แต่บันทึกถึงลักษณะพระบังคลหนัก พระโอสถที่ทรงเสวย พระอาหารที่ทรงเสวยในแต่ละเวลา เป็นต้น มีรายละเอียดดังนี้

2.1 ลักษณะของพระบังคลหนัก

พระบังคลหนัก หรืออุจจาระ เป็นคำราชาศัพท์สำหรับเจ้านาย ซึ่งจากการบันทึกลักษณะของพระบังคลหนักแต่ละครั้งที่ทรงบังคลหนักนั้น แสดงให้เห็นว่าเจ้านายพระองค์นี้น่าจะทรงประชวรด้วยพระโรค

อุจจาระธาตุ ดังที่เห็นจากพระอาการบังคลหนักในวันแรกถึง 11 ครั้งด้วยกัน ซึ่งการตรวจอุจจาระธาตุ เป็นเครื่องบอกลักษณะของธาตุและโรคที่เกิดขึ้นด้วย ผู้ที่ตรวจอุจจาระด้วยความละเอียดจะวินิจฉัยโรคได้ใกล้เคียงต่อความจริงมาก แพทย์ที่ฉลาด ท่านจึงสอนให้สังเกตอุจจาระหยาบละเอียด เหลวเป็นน้ำ เป็นมูลโค หรือพอจะปั้นก้อน หรือแข็งเป็นพรวดดีก สีขาว ดำ แดง เหลือง มีเสมหะหรือโลหิตเจือในขณะที่ถ่ายอุจจาระ ปวดมวนหรือปวดเบ่งอุจจาระก็ครั้ง ห่างถืออย่างไร มีการผายลมมากน้อยอย่างไร ลักษณะของอุจจาระนั้นเป็นเมือกมัน ระคนหรือเป็นกากแห้งแข็งในอาการต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นที่สังเกตตรวจโรคต่าง ๆ^[5] เช่น

อุจจาระเหลวเป็นน้ำ เป็นอาการของโรคคลงท้องหรือธาตุพิการ

อุจจาระผูกเป็นก้อนแข็ง เคลือบด้วยเยื่อเมือกมัน เกิดเพราะปลายลำไส้ใหญ่ตีบ แคบ หรือเป็นแผล

อุจจาระหยาบเกิดจากธาตุเสีย น้ำย่อยอาหารน้อยหรือไฟธาตุอ่อน ย่อยอาหารไม่ແหลก

อุจจาระละเอียดเหลว แสดงว่าไฟธาตุหรือน้ำย่อยอาหารไม่ปกติ คือมากเกินไป

อุจจาระเป็นเมือกมัน เกิดจากรับประทานอาหารที่เป็นมันมาก หรืออุจจาระธาตุลามก อุจจาระพิการเป็นต้น^[5] และจากจดหมายเหตุที่บันทึกอาการจะเป็นวันแรกที่ทรงพระประชวรและรับการรักษา ซึ่งลักษณะพระบังคลหนักในแต่ละวันมีจำแนกได้ 10 ลักษณะด้วยกันดังนี้

- พระบังคลหนักเป็นพระเสมหะเปลวมีสายพระโลหิตน้อย ๆ

- พระบังคลหนักเป็นมูลโคตั้งกองมีเสมหะน้อย

- พระบังคลหนักเป็นองค์มีเสมหะน้อย

- พระบังคลหนักเป็นองค์มีพระเสมหะน้อย

- พระบังคลหนักเป็นพระเสมหะมีสายพระโลหิต

น้อย ๆ

- พระบังคลหนักเป็นเสมหะเป็นยวง
- พระบังคลหนัก แรกเป็นองค์ปลายเป็นพระมูลโคตตั้งกองพระเสมหะเปลวน้อย ๆ
- พระบังคลหนัก เป็นพระมูลโคตเหลว มีพระเสมหะยวงประมาณ 2 ฝ่าหอย
- พระบังคลหนักเป็นพระมูลโคตเหลว มีพระเสมหะเป็นมวก
- พระบังคลหนักเป็นพระมูลโคตตั้งกอง

จากลักษณะของอุจจาระที่ปรากฏเป็นการบันทึกลักษณะที่หลากหลาย เช่น เป็นเสมหะ เป็นเสมหะเปลว เป็นองค์ เป็นมูลโคตตั้งกอง เป็นมูลโคตเหลว เป็นต้น ซึ่งการศึกษาที่สันนิษฐานว่าผู้เป็นแพทย์รักษาอาจจะใช้ลักษณะของอุจจาระในการวิเคราะห์โรคประกอบการวินิจฉัยโรครวมถึงการวางยารักษาจนกระทั่งลักษณะอุจจาระเป็นปกติ เพราะจากการบันทึกจะอธิบายลักษณะของอุจจาระอย่างละเอียดถึง ลักษณะขนาด ปริมาณ การเปรียบเทียบให้เห็นภาพ ดังได้กล่าวไว้แล้วในข้างต้น ซึ่งการใช้อุจจาระในการประกอบการวินิจฉัยโรคของหมอหลวงในราชสำนัก ปรากฏในพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับที่ 6 พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ เรื่อง พระอาการประชวรของกรมหมื่นวิษณุภาณินภาธร

ความว่า “...อาการทรุดหนักลงโลหิตเป็นลิ่มเป็นขึ้น ๆ และกับติดฝังพืดเยื่อใยเหนียวอกกับอุจจาระทุกแทบทุกเวลา กำลังน้อยลง ให้เจ็บในออกมากให้หายใจเหนื่อยเนื่อง ๆ อุจจาระมีน้ำขาวแดง หมอเคลงว่าจะไปใกล้อดิศาร โรคอย่างนี้หมอไทยว่าไม่เคยเห็น สิ่งนี้ออกมานั้นสงสัยว่าเป็นเครื่องในตับและม้ามขาดออกมา แต่หมออังกฤษว่าเป็นโรคในลำไส้พองแตกพองออกมากับโลหิตแล้วพองลงมากับผิวฝังพืดในลำไส้แต่

ไม่รักษาแต่ชีพจรมือเท้ายังคืดอยู่ไม่พักไม่อ่อนแต่เดินเร็วมีนิตละ 166 ได้ทาหลวงประเทศแพทยา หมอจีนในพระราชวังบวรมาดู หมอนั้นไปจับแမ်းเห็นว่าชีพจรคืดอยู่ก็รับว่าจะให้ยา 3 วันก็คืดลาย ครั้นมาดูอุจจาระเห็นโลหิตขึ้นและฝังพืดก็กลับตบใจหันเหไปว่า เป็นป้างโลหิตทาเคยรักษาไม่...”^[6]

จะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาได้อธิบายถึงอาการประชวร โดยอธิบายถึงลักษณะของอุจจาระไว้ และหมอไทย สงสัยว่าจะใกล้กับอาการอดิศาร ซึ่งอดิศาร หมายถึง โรคที่ผู้ป่วยมีอาการท้องเสียอย่างรุนแรงถ่ายอุจจาระเป็นน้ำเป็นมูก เป็นเลือด^[7]

2.2 การใช้พระโอสถ

จากพระอาการที่ปรากฏน่าจะทรงประชวรด้วยโรคที่เกี่ยวกับระบบขับถ่าย เพราะทรงพระบังคลหนักหลายครั้งโดยแพทย์ที่รักษาได้บันทึกถึงลักษณะบังคลหนักแต่ละครั้งอย่างละเอียดดังที่อธิบายไว้ข้างต้นเพื่อให้ทราบลักษณะพระอาการสำหรับประกอบการถวายเป็นการรักษาโรคซึ่งเอกสารพบการถวายเป็นโอสถเสวยหลายขนานด้วยกันดังนี้

1. พระโอสถแดงทับทิม
2. พระโอสถทิพโอสถ
3. พระโอสถทรงปัด
4. พระโอสถทิพสุขุม
5. พระโอสถหอมเนาวโกฐ
6. พระโอสถธาดุบรรจบ
7. พระโอสถเบญจโกฐ
8. พระโอสถปฐมธาตุ
9. พระโอสถอินทร์จักร
10. พระโอสถอัปษุณชะโอสถ
11. พระโอสถวิรุฬหานารี
12. พระโอสถอาโป

จากตารางจะเห็นได้ว่าหมอหลวงซึ่งดูแลพระ

ตารางที่ 1 การใช้พระโอสถ

พระโอสถ	จำนวน วัน	จำนวน ครั้ง	ก่อนอาหาร/ ครั้ง	หลังอาหาร/ ครั้ง	ก่อนบรรทม/ ครั้ง
พระโอสถทรงปิด	3	3	-	-	3
พระโอสถทิฟโอสถ	7	9	2	6	1
พระโอสถแดงทับทิม	1	2	-	-	2
พระโอสถทิฟสุขุม	9	9	2	2	5
พระโอสถหอมเนาวโกฐ	5	7	3	3	1
พระโอสถธาตุบรรจบ	9	9	2	2	5
พระโอสถเบญจโกฐ	2	2	-	-	2
พระโอสถปฐุมธาตุ	6	6	6	-	-
พระโอสถอินทร์จักร	5	5	-	4	1
พระโอสถอัปญฺชาโอสถ	2	2	-	1	1
พระโอสถวิรุฬหานาถ	2	2	-	2	-
พระโอสถอาโป	2	1	-	-	-

อาการประชวรได้ถวายพระโอสถแต่ละขนานแตกต่างกันไปตามเวลาต่าง ๆ เช่น พระโอสถที่ถวายก่อนเสวยพระกระยาหาร เพียงอย่างเดียว ได้แก่ พระโอสถปฐุมธาตุ พระโอสถที่ถวายทั้งก่อนและหลังเสวยพระกระยาหารรวมถึงเสวยก่อนพระบรรทม ได้แก่ พระโอสถทิฟโอสถ พระโอสถทิฟสุขุม พระโอสถหอมเนาวโกฐ พระโอสถธาตุบรรจบ ส่วนพระโอสถที่ถวายก่อนพระบรรทมอย่างเดียวได้แก่ พระโอสถทรงปิด (ยาระบาย) โอสถแดงทับทิม พระโอสถเบญจโกฐ และพระโอสถที่ถวายหลังพระอาหารเสวย ได้แก่ พระโอสถอินทร์จักร พระโอสถอัปญฺชาโอสถ พระโอสถวิรุฬหานาถ และจากชื่อยาที่ปรากฏในเอกสารจดหมายเหตุฉบับนี้ ยังได้ปรากฏตำรับยาในเอกสารและหนังสือต่าง ๆ เช่น

ตำรายาสภาอุณโหลมแดง ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436)^[8] ได้แก่ ยาหอมเบญจโกฐ ยาหอมเนาวโกฐ ยาหอมอินทร์จักร ยาทิฟสุขุม

ตำราแพทย์ตำบาล ของพระยาแพทยพงษา

วิสุทธาธิบดี (สุน สุนทรเวช) พ.ศ. 2471 ได้แก่ ยาทิฟโอสถ ยาหอมเนาวโกฐ ยาทิฟสุขุม ยาปฐุมธาตุ ยาหอมอินทร์จักร

ตำราเวชศีกษา แพทยศาสตร์สังเขป ของพระยาพิศณุประสาทเวช ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2496)^[9] ได้แก่ ยาธาตุบรรจบ ยาประถมธาตุ ยาหอมอินทร์จักร ยาหอมเนาวโกฐ ยาหอมทิฟโอสถ ยาเบญจโกฐ ยาวิรุฬหานาถ

ตำรับยาที่ไม่ปรากฏชื่อในตำราการแพทย์แผนไทย คือ 1. พระโอสถแดงทับทิม สันนิษฐานจากช่วงเวลาในการวางยา คือ วางยาในช่วงวันแรก เวลาบ่ายและยาม 1 หลังจากการจ่ายพระโอสถปิดในช่วงเช้า และพระโอสถทิฟโอสถในช่วงบ่าย พระโอสถแดงทับทิม น่าจะเป็นตำรับที่ใช้คุมธาตุ แก้อาการอุจจาระพิการ 2. พระโอสถอัปญฺชาโอสถ จากช่วงเวลาการวางยา คือ แพทย์หลวงวางยาพระโอสถอัปญฺชาโอสถ ช่วงเวลา ยาม 2 หลังจากจ่ายพระโอสถปฐุมธาตุ และ

ก่อนที่จะจ่ายพระโอสถทิพโอสถ และพระโอสถทิพสุขุม และจ่ายในช่วงพระอาการประชวรค่อยๆ เล่าบ้างแล้ว การวิจัยจึงคิดว่าพระโอสถอัปภูชาโอสถเป็น ยา

ระบายอย่างอ่อน ๆ อยู่ในกลุ่มเดียวกันกับยาวิรุณนาถิก การที่ยังปรากฏตำรายาในเอกสารต่างๆ ในเวลาต่อมานั้นแสดงถึงการส่งต่อภูมิปัญญาความรู้และการใช้ตำรับยาไทยในการรักษาความเจ็บป่วยอย่างต่อเนื่องของคนไทยมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งจากเอกสารจดหมายเหตุฉบับนี้ ระบุถึงในแต่ละวันเสวยพระโอสถ 4-5 ครั้ง ต่อวันและจำนวนวันละ 2 ขนานขึ้นไป บางวัน 4-5 ขนานต่อวัน ซึ่งปรับเปลี่ยนเพิ่มยาลดอาการการวางยาในแต่ละวันและเวลาซึ่งอาจจะดูจากอาการลักษณะที่ทรงประชวร ตัวอย่าง เช่น

วันศุกร์ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10

เช้า 2 โมงครึ่ง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนัก พระเสมหะเป็นยวง 1 ครั้ง บรรทมหลับ

เช้า 4 โมง บรรทมตื่น เสวยพระอาหารสวय 5 ฉลองพระหัตถ์ กลัวยลั่นตัม 5 องค์

ย่าเที่ยง เสวยพระโอสถทิพโอสถ บรรทมหลับ บ่าย 3 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถเบญจโกฐ บรรทมหลับ

บ่าย ๖ โมงเศษ บรรทมตื่น เสวยพระโอสถธาตุบรรจบ เสวยพระอาหารสวย ..ฉลองพระหัตถ์ กลัวยลั่นตัม 4 องค์

5 หุ้มเศษ เสวยพระอาหารสวย..ฉลองพระหัตถ์ กลัวยลั่นตัม 2 องค์

2 ยาม เสวยพระโอสถทิพโอสถ บรรทมหลับ

3 ยาม บรรทมตื่น เสวยพระโอสถทรงปิด บรรทมหลับ

(จดหมายเหตุพระอาการไข้ หน้า 6-7)

จากตัวอย่างจะเห็นรายละเอียดในการเสวยพระโอสถในเวลาต่าง ๆ คือ การเสวยพระโอสถทิพโอสถในเวลาเที่ยงหลังเสวยพระอาหาร เสวยพระโอสถเบญจโกฐ เวลาบ่าย 3 โมง เสวยพระโอสถธาตุบรรจบก่อนเสวยพระอาหาร เสวยพระโอสถทิพโอสถในเวลา 2 ยามและ 3 ยาม เสวยพระโอสถทรงปิด (ยาระบาย)

วันที่	เช้า ๐๖.๐๐-๐๙.๐๐	สาย ๐๙.๐๐-๑๒.๐๐	บ่าย ๑๒.๐๐-๑๕.๐๐	ค่ำ ๑๕.๐๐-๑๘.๐๐	ยาม ๑ ๑๘.๐๐-๒๑.๐๐	ยาม ๒ ๒๑.๐๐-๒๔.๐๐	ยาม ๓ ๒๔.๐๐-๐๓.๐๐	ยาม ๔ ๐๓.๐๐-๐๖.๐๐
๑	ทรงปิด	ทิพโอสถ	แดงทับทิม		แดงทับทิม			
๒	ทิพสุขุม	ทิพโอสถ			หอมเนาโกฐ	ธาตุบรรจบ		
๓	ทิพสุขุม			ทิพโอสถ เบญจโกฐ		ธาตุบรรจบ ทรงปิด		
๔		ทิพโอสถ		เบญจโกฐ	ธาตุบรรจบ	ทิพโอสถ	ทรงปิด	
๕		หอมเนาโกฐ		ธาตุบรรจบ		ทิพโอสถ	ทิพสุขุม	
๖		ทิพโอสถ		หอมเนาโกฐ ธาตุบรรจบ		ทิพโอสถ	ทิพสุขุม	
๗		หอมเนาโกฐ	หอมเนาโกฐ	หอมเนาโกฐ		ทิพสุขุม	ทิพสุขุม	
๘		หอมอินทจักร	ธาตุบรรจบ	ปฐมธาตุ		ทิพสุขุม	ทิพสุขุม	
๙		หอมเนาโกฐ	ธาตุบรรจบ	ปฐมธาตุ		อัปภูชาโอสถ	ทิพสุขุม	
๑๐		หอมอินทจักร	ธาตุบรรจบ	ปฐมธาตุ		อัปภูชาโอสถ	ทิพโอสถ	
๑๑		หอมอินทจักร	ธาตุบรรจบ	ปฐมธาตุ		วิรุณนาถิก		
๑๒	อาโป	หอมอินทจักร		ปฐมธาตุ		วิรุณนาถิก		
๑๓		หอมอินทจักร		ปฐมธาตุ	อาโป			
๑๔		หอมอินทจักร						

ภาพที่ 2 แสดงการใช้ตำรับยาในระยะเวลาต่าง ๆ ทั้ง 14 วัน

จะพบว่า การเสวยพระโอสถนั้น มีหลายเวลาด้วยกัน พระโอสถก่อนเสวยพระอาหาร พระโอสถหลังเสวยพระอาหาร พระโอสถระหว่างวัน และพระโอสถก่อนบรรทม ซึ่งจากพระโอสถก่อนพระบรรทมจะเป็นพระโอสถทรงบำบัดคือยาระบาย โดยการใช้ยาแต่ละขนานแต่ละช่วงเวลา แต่ละวันก็มีความสำคัญมากทางการแพทย์แผนไทยที่จะทำให้โรคนั้นอาการทุเลาขึ้นและแสดงถึงการเตรียมยาไว้ใช้ของหมอหลวงหรือที่เรียกว่า “ล่วมยา” หรือกระเป๋ายาในสมัยปัจจุบัน ซึ่งจะมีตำรับยาหลากหลายสรรพคุณ จำนวนหลายขนานเพื่อใช้ในการรักษาโรคและส่วนมากมักเป็นยาลม ยาหอม ซึ่งสามารถรักษาโรคได้หลากหลาย แต่มีวิธีใช้ยากระสาย (น้ำกระสายยา) ที่แตกต่างกันก็สามารถรักษาโรคหรืออาการเจ็บป่วยที่แตกต่างกันออกไป

2.3 ตำรับอาหารเสวย

ตำรับอาหารหรืออาหารที่ทรงเสวยขณะที่ทรงพระประจวร มีตำรับอาหารทั้งหมดดังนี้ 47 รายการ เป็นเครื่องคาว 44 ตำรับ เครื่องหวาน 1 ตำรับ ผลไม้ 2 รายการ

1. พระอาหารส่วย
2. กลัยยัทักมุกเผา 2 องค์
3. กลัยยกลั่น 2 องค์
4. กลัยยสันปิ้ง 1 องค์
5. กลัยยัทักมุกเผา 1 องค์
6. กลัยยสันต้ม 4 องค์
7. แกงปลาทรายต้มโคล้ง
8. แกงมะรุม
9. แกงถั่วแปบ
10. กลัยยัทักมุกปิ้ง 2 องค์
11. แกงดอกโสน
12. มะแว้งตำ
13. แกงยา

14. ข้าวตัง
15. แกงเลียง
16. หมูจิ้มน้ำพริก
17. แกงต้มเค็มปลา
18. เนื้อหมูปิ้ง
19. เนื้อหมูจิ้มน้ำพริกน้ำปลาแพงพวย
20. ปลาหมอบปิ้ง
21. แกงใบมะขามปลาหาง
22. เนื้อหมูจิ้มน้ำพริก
23. แกงเผ็ดหมู
24. ปลาสังกะวาดจู้ป้า
25. สมอผัด
26. แกงเผ็ดหมู
27. ปลาสังกะวาดจู้ป้า
28. แกง_
29. แกงก้านผักทองปลาหาง
30. ยำแพงพวย
31. แกงผักกระเฉดปลาหมอบ
32. แพงพวยยำ
33. แกงต้มปลาหาง
34. มะยมตำ
35. แกงบะซ้อ
36. หมูหวาน
37. แกงเผ็ดปลาตุก
38. แกงต้มส้มปลาหางไก่
39. แกงคึระปะปลาใบมะขาม
40. เนื้อหมูปิ้งจิ้มน้ำพริกตะลิง
41. แกงมะรุมปลาหมอบ
42. ทอดมันจิ้มน้ำพริกขนมจีน
43. ปลาจิ้มน้ำพริกขนมจีน
44. แกงต้มส้มปลาสร้อย
45. ส้มซ่าลอยแก้ว

46. ลางสาต 3 ผล

47. เงาะ 3 ผล

ตำรับอาหารที่ถวายในแต่ละมื้ออาหารตั้งแต่วันแรก ถึงวันที่ 5 ที่ทรงประจวบได้แก่ พระอาหารสวย (ข้าวสวย) กั๊วยหักมูกเผา กั๊วยกั๊น กั๊วยสันบั้ง กั๊วยสันตัม ตัวอย่าง เช่น

วันพฤหัสบดี ขึ้น 14 ค่ำ เดือน 10

เช้า 3 โมง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็นองค์มีพระเสมหะยวง 1 ครั้ง เสวยพระโอสถทิพสุขุม เสวยพระอาหารสวยด้วยฝาขนาดน้อยพูน **กั๊วยสันตัม 3 องค์**

เช้า 4 โมง ไปพระบังคลหนักแรกพระมูลโคตั้งกอง ปลายมีพระเสมหะยวง 1 ครั้ง

ย่าเที่ยง บรรทมหลับ

บ่าย 4 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถทิพโอสถ เสวยพระอาหารสวย..ฉลองพระหัตถ์ **กั๊วยสันตัม 3 องค์**

บ่าย 5 โมง บรรทมหลับ บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็นองค์ 1 ครั้ง เสวยพระโอสถเบญจโกฐ ..เศษ บรรทมหลับ

4 ทุ่มเศษ บรรทมตื่น เสวยพระอาหารสวย 7 ฉลองพระหัตถ์ **กั๊วยสันตัม 4 องค์**

2 ยาม เสวยพระโอสถธาตุบรรจบ

2 ยาม บรรทมหลับ

ตี 11 บรรทมตื่น เสวยพระโอสถทรงปัด บรรทมหลับ

(จม.พข. หน้า 5-6)

จากตำรับอาหารที่ถวายในช่วง 5 วันแรกนี้ สามารถวิเคราะห์สาเหตุที่ถวายได้ว่า พระอาหารสวย และกั๊วยสันตัม ซึ่งกั๊วยที่พบในตำรับอาหารสวยมีทั้งหมด 3 ชนิด ได้แก่ กั๊วยหักมูก กั๊วยกั๊น และกั๊วยสันหรือกั๊วยกุ^[1] กับข้าวสวยถือว่าเป็นอาหาร

อ่อนเหมาะกับคนไข้ที่ป่วยด้วยโรคเกี่ยวกับทางระบบทางเดินอาหาร ซึ่งกั๊วยสันตัมนั้น มีรสฝาดช่วยสมานแผลในช่องท้องและยังช่วยในอาการระบายถ่ายท้องด้วย และหลังจากอาการระบายท้องดีขึ้นก็จะมีอาการเพิ่มพระกระยาหารเสวยที่มากขึ้น เช่น

วันอังคาร แรม 4 ค่ำ เดือน 10

เช้า 3 โมงครึ่ง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักเป็นองค์ 1 ครั้ง เสวยพระอาหารสวยด้วยฝาขนาดกลาง พูน **แกงดอกโสก มะแว้งดำ** กั๊วยสันบั้ง 4 องค์

ย่าเที่ยง เสวยพระโอสถอินทร์จักร บรรทมหลับ

บ่าย 3 โมง บรรทมตื่น เสวยพระโอสถธาตุ บรรจบ บรรทมหลับ

บ่าย 4 โมงครึ่ง บรรทมตื่น ไปพระบังคลหนักแรกเป็นองค์เป็นพระมูลโคตั้งกองมีพระเสมหะน้อยๆ 1 ครั้ง

บ่าย 5 โมง เสวยพระโอสถปฐุมธาตุ เสวยพระอาหารสวยด้วยฝาขนาดกลาง **แกงยา** กั๊วยสันบั้ง 5 องค์

5 ทุ่มครึ่ง เสวยพระอาหารสวยด้วยฝาขนาดกลาง **แกงมะรุม** ข้าวตัง กั๊วยสันบั้ง 3 องค์

2 ยาม เสวยพระโอสถทิพสุขุม

2 ยามครึ่ง บรรทมหลับ

3 ยาม บรรทมตื่น เสวยพระโอสถทิพสุขุม บรรทมหลับ

(จม.พข. หน้า 12-13)

จากตัวอย่างจะเห็นว่ามีการเพิ่มเข้ามาคือ แกงดอกโสก มะแว้งดำ แกงมะรุม ข้าวตัง โดยแต่ละอย่างต่างก็ช่วยในการรักษา เช่น มะรุม รสหวาน ขม สรรพคุณ ช่วยนอนหลับ แก้ไข้ เป็นยาระบาย มะแว้ง มีสรรพคุณ แก้ไอ แก้ไข้ และในช่วงพระอาการดีขึ้นมากแล้วก็จะมีการเพิ่มเครื่องหวาน และผลไม้ต่าง ๆ เพื่อเพิ่มพูนพลังกำลัง เช่น ส้มช่าลอยแก้ว เงาะ ลางสาต เป็นต้น

ชื่อตำรับอาหารบางอย่างนอกจากจะปรากฏในเอกสารจดหมายเหตุฉบับนี้แล้ว เช่น **แกงยา** ยังปรากฏพบในตำรับอาหารที่ใช้ในการฟื้นฟูร่างกายคนป่วยของ ม.ร.ว.เตื้อง สนิทวงศ์ พระธิดาของพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ซึ่งเป็นแพทย์หลวงในสมัยรัชกาลที่ 5 มีส่วนประกอบดังนี้

เครื่องปรุง ได้แก่ ประชอน 1 ถ้วยชา พริกแห้ง 12 เม็ด หัวหอม 4 หัว ปลาเกลือเค็มแกะ 1 ช้อนโต๊ะ กะปิ 1 ช้อนชา ไพล 4 แวนบาง ๆ น้ำปลา 2 ช้อนโต๊ะ น้ำ 2 1/2 ถ้วย ใบชะพลู 1/2 ถ้วยชา วิธีทำ ล้างพริกแช่น้ำแล้วโขลกให้ละเอียดแล้วใส่เครื่องทั้งหมดลงแล้วโขลกให้ละเอียด ในน้ำตั้งไฟให้เดือดล้างใบชะพลูให้สะอาดหั่นฝอยให้ละเอียดใส่ลงในซามแกงแล้วตักน้ำแกงจืดเดือด ๆ ใส่ น้ำแกงจะใสกว่าน้ำยากะทินิดหน่อยรับประทานร้อน ๆ^[10] ซึ่งจากชื่ออาหารที่ถูกรวบรวมไว้ในตำรับที่ช่วยฟื้นฟูร่างกายของคนป่วย เมื่อดูจากส่วนประกอบที่มีสมุนไพร เช่น ไพล หัวหอม ใบชาพลู ซึ่งเป็นสมุนไพรที่มีน้ำมันหอมระเหย ช่วยในการขับลม มีฤทธิ์ร้อนช่วยในการกระตุ้นการเผาผลาญ ให้ความอบอุ่นกับร่างกาย

3. การศึกษาวิเคราะห์ตำรับยา

ตำรับยาที่ปรากฏในเอกสารต้นฉบับนี้จะเป็นชื่อตำรับยา เช่น ยาหอมเนาวโกฐ ยาธาตุบรรจบ และชื่อที่เป็นลักษณะของยา เช่น พระโอสถอาโป (ยาน้ำ) พระโอสถปัด (ยาระบาย) ซึ่งเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับตำราการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏชื่อ จากตำราแพทย์แผนไทยที่ใช้เรียนและสอนกันในสมัยรัชกาลที่ 5 และเรียบเรียงจากผู้ที่ เป็นแพทย์ผู้ชำนาญ ได้แก่ 1. ตำราเวชศึกษาแพทย์ศาสตร์สังเขป ของพระยาพิศณุประสาธเวช (คง ถาวรเวช) 2. ตำราแพทย์ตำบลของพระยาแพทย์พงศาวิสูทธาธิบดี (สุน สุนทรเวช)

ที่เรียบเรียงมาจากตำราเรียนที่หม่อมเจ้าปราณี เรียบเรียงตามความเห็นชอบของหม่อมเจ้าเจ๊ก ทินกร (ผู้เป็นนายกจัดการโรงเรียนราชแพทยาลัย วังหลัง) ใช้สอนนักเรียนแพทย์ในระหว่างพ.ศ. 2439-2443^[11] ซึ่งตำราเรียนแพทย์แผนไทยทั้ง 2 เล่มนี้ได้ปรากฏชื่อยาเดียวกันกับที่ปรากฏในเอกสารต้นฉบับจดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ มีทั้งหมด 8 ตำรับดังนี้

3.1 พระโอสถทิพโอสถ

ส่วนประกอบ จันทน์แดง จันทน์เทศ กฤษณา กะลำพัก ขอนดอก เทียนดำ เทียนแดง เทียนขาว เทียนขาวเปลือก เทียนยาวพาดิ ผลผักชีลา อบเชยเทศ อำพันทอง เปลือกสมุลแว้ง หญ้าฝรั่ง อย่างละ 2 สลึง ชะมดเซียะ ลูกจันทร์ กำนาน หัวโสม กระวาน กานพลู สังกรณี พิมเสนเกล็ด อย่างละ 1 สลึง โกฐจุฬาลัมพา โทฐพุงปลา ชะลูด อย่างละ 2 บาท

สรรพคุณ สรรพยาทัง 26 สิ่ง ทำเป็นผงบดด้วยน้ำดอกไม้มเทศ บั่นเม็ดไว้ละลายน้ำดอกไม้มัดให้กินแก้ลมวิงเวียนสวิงสวายแลอ่อนเพลีย ทิวระโยทยา กาลังมิได้ แก้วดวงจิตขุ่นมัวระส่ำระสาย แก้วพิษสมุฏฐานกระทำด้วยธาตุทั้ง 4 มิได้ปกติ น้ำกระสายยักใช้ตามสมควรกับโรค

3.2 พระโอสถทิพสุขุม

ส่วนประกอบ รากไคร้เครือ กานพลู ใบกระวาน ผลเอ็น ผลโหระพาแก้วพอเหลือง ชะเอมจีน น้ำประสานทอง สะตุ ผลผักชีลา เทียนดำ หัวแห้วหมู ผลมะขามป้อม ผลสมอเทศ อย่างละ 1 สลึง ผลสมอพิเภก 2 บาท ผลสมอไทย 3 บาท โทฐน้ำเต้า 8 บาท

สรรพคุณ สรรพคุณยา 15 สิ่งนี้ ทำเป็นผงบดด้วยน้ำผลสมอต้มแทรกเกลือพอควร กินเวลาเช้า แก้วในกองลมกองเสมหะ ทำให้ท้องขึ้นท้องเฟ้อเรอเหม็นเปรี้ยว อุจจาระมีกลิ่นกล้ำ ระคนด้วยเสมหะ แก้ว

เมื่อกม้นยานี้ใช้ได้ทั้งเด็กและผู้ใหญ่

3.3 พระโอสถหอมเนาวโกฐ

ส่วนประกอบ โโกฐทั้ง 9 เทียนทั้ง 5 เบญจกฐล ผลสมอพิเภก ผลมะขามป้อม จันทน์แดง จันทน์เทศ กฤษณา กะลำพัก ขอนดอก ลูกจันทน์ กระวาน กานพลู อบเชยเทศ เปลือกสมุลแว้ง ชะลูด ผลผักชีลา ชะเอมเทศ น้ำประสานทอง สะตุ เปราะหอม ผลราชดัด คั่ว ผลสารพัดพิษคั่ว หัวแห้วหมู แฝกหอม หน้ำตีนนก ดอกพิกุล เกสรบุนนาค เกสรสารภี เกสรบัวหลวง แก่นสน แก่นสักขี รากไคร้เครือ ผลกระดอม อย่างละ 1 สลิ่ง

สรรพคุณ สรรพยา 50 สิ่งนี้ ทำเป็นผงบดด้วย น้ำดอกไม้มเทศ แทรกพิมเสนหญ้าฝรั่น อำพันทอง ชมดพอสสมควร บั่นเป็นเม็ดไว้ละลายน้ำดอกไม้สด กิน แก้ไข้สามฤดู แก้พิษเสมหะ พิษโลหิต พิษลม พิษดี ทำพิษ ให้จับสะบัดร้อนสะท้านหนาว แก้สะอึก อาเจียนปะทะอก แก่นนิบาตสัมปะชวร ถ้าแก้รากน้ำ ลูกยอ เทียนดำตัม ถ้าแก้ลมจุกเสียด น้ำกฤษณา โโกฐกระดุกตัม ถ้าพิษไข้ใช้พิษไข่น้ำดอกไม้สนหรือน้ำข้าวข้าวก็ได้ ถ้าเป็นไข้ที่มีพิษจัดถึงแก่เชื่อมซึ่ม กระหายน้ำ ตัวร้อนจัด ใช้วางยานี้ไม่ได้

3.4 พระโอสถธาตubrจวบ

ส่วนประกอบ ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ กระวาน กานพลู ชิง ดีปลี สะค้ำน รากเจตมูลเพลิง รากชดมอน หัวแห้วหมู ลูกมะตูมอ่อน อบเชยเทศ สมุลแว้ง เปราะหอม รากไคร้เครือ น้ำประสานทอง เนื้อไม้ จันทน์เทศ จันทน์แดง ตรีผลา โโกฐทั้ง 5 เทียนทั้ง 5 แฝกหอม ยาเหล่านี้เอาหนักสลึงละบาท กระสาย น้ำมะตูม หัวแห้วหมู รากชดมอนตัม

สรรพคุณ แก้ธาตุวิปริตเป็นพิษต่าง ๆ

3.5 พระโอสถเบญจโกฐ

ส่วนประกอบ โโกฐเขมา โโกฐสอ โโกฐก้านพร้าว

โกฐพุงปลา โโกฐจุฬาลัมพา กานพลู เอาสิ่งละ 2 ส่วน จันทน์หอม ชะเอม น้ำตาลทราย เอาสิ่งละ 2 บาท บดด้วยน้ำดอกไม้ เมื่อจะกิน น้ำขิง น้ำมะนาวประสมกัน

สรรพคุณ -

3.6 พระโอสถปฐมธาตุ

ส่วนประกอบ เบญจกฐลสิ่งละ 5 สลิ่ง ผลมะตูมอ่อน 1 สลิ่ง หัวแห้วหมู 7 สลิ่ง ก้นเกวาททั้ง 5 สิ่งละ 1 บาท ผลชะพลู 1 บาท ผลเร่ว 1 บาท ว่านน้ำ 2 สลิ่ง กระชาย 1 บาท เทียนทั้ง 5 สิ่งละสลิ่ง โโกฐทั้ง 5 สิ่งละสลิ่ง ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ กระวาน กานพลู ใบกระวาน เปลือกสมุลแว้ง อบเชยเทศ อบเชยจีน ผลผักชีลา เปลือกโมกมัน เปลือกโมกหลวง จันทน์แดง จันทน์เทศ กฤษณา ไพลแห้ง การบูร สิ่งละ 1 สลิ่ง พริกไทย 3 บาท

สรรพคุณ สรรพยาทั้ง 39 สิ่ง ทำเป็นผงละลายน้ำร้อนกิน แก้ในกองไข้ กำเนิดทำให้อุจจาระวิปริตต่าง ๆ ให้กลายเป็นริดสีดวงพลวงและริดสีดวงลงให้อุจจาระกะปิดกะปรอยไม่ปรกติบางทีให้ลงวันละ 3-4 ครั้ง ทำให้กายพอมแห่งหาแรงมิได้ ด้วยธาตุวโยเป็นมันหคณิ ยานี้ทำให้ธาตุวณะขึ้นโดยปกติ

3.7 พระโอสถอินทร์จักร

ส่วนประกอบ สะค้ำน รากข้าพลุ ชิงแห้ง ดีปลี รากเจตมูลเพลิง ผลผักชีลา โโกฐสอ โโกฐเขมา โโกฐก้านพร้าว โโกฐพุงปลา โโกฐจุฬาลัมพา โโกฐเขียง โโกฐน้ำเต้า โโกฐกระดุก โโกฐกักกร เทียนดำ เทียนแดง เทียนขาว เทียนยาวพาณี เทียนข้าวเปลือก จันทน์แดง จันทน์เทศ เถามวกแดง เถามวกขาว รากหญ้านาง ชะลูด อบเชยเทศ เปลือกสมุลแว้ง กฤษณา กำละพัก ขอนดอก ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ กระวาน กานพลู รากไคร้เครือ ลำพันแดง ดอกพิกุล ดอกจำปา ดอกคำไทย เกสรสารภี เกสรบุนนาค ผางเสน เลือดแรด ดิงเหลิ่อม ดีวัวเถื่อน ดีจระเข้ อำพันทอง พิมเสนเกล็ด หญ้าฝรั่น

ชะมดเชียง อย่างละ 1 สลึง

สรรพคุณ สรรพยา 51 สิ่ง ทำเป็นผง บดด้วยน้ำดอกไม้มเทศ บั่นเม็ดไว้ละลายน้ำดอกไม้มสดกิน แก้มลสันนิบาต แก้มลมบาทจิตร แก้มลมเป็นพิษเพื่อดีเพื่อโลหิต ทำดวงจิตระนั้นให้ชุ่มมัวให้คลั่งไคล้แลลมจับให้แน่นิ่งไป แก้อัมพฤกษ์กำเริบ ยานี้ทำให้โลหิตเจริญดี เป็นปกติ ใช้แก้มพิษโลหิตในเรือนไฟก็ได้

3.8 พระโอสถวิรุณนาถ

ส่วนประกอบ สหสคุณทั้ง 2 สิ่งละ 1 บาท พิษนาคน์ รากระย่อม ไคร้เครือ สิ่งละ 2 สลึง พาดไฉน 5 สลึง โกลฐน้ำเต้า 2 บาท แสมทั้ง 2 หน้า 1 บาท ส้มกุ่มทั้ง 2 หน้า 1 บาท สมอไทยเอาแต่เนื้อ หน้า 1 ตำลึง สมอเทศหน้า 1 ตำลึง เทียนดำหน้า 2 สลึง ลูกผักชีหน้า 3 สลึง รากตองแตกหน้า 3 บาท น้ำประสานทองสะตุ หน้า 3 สลึง ยาตำหนัก 2 สลึง มหาหิงคุ์หน้า 5 บาท ชะเอม หน้า 1 บาท

สรรพคุณ แก้ไข้เสมหะเมื่อปลายไข้ให้รู้ว่ากาฬติดอยู่ให้กินยาดับพิษกาฬเสียก่อน ถ้าว่ากาฬติดแล้ว จึงกินยาชานานี้เถิด เมื่อจะกินให้เอาน้ำร้อน น้ำส้มมะกรูด รุตามไข่หน้าเขา ถ้าจะถ่ายให้เอาดีเกลือตัดลงตามธาตุหน้าเขา น้ำสมอต้ม น้ำฝักคูดเป็นกระสาย แก้อาการปวดเถาดาน ริดสีดวงมองคล้อ โลหิตเสมหะพิการ แก้อาการปวดไข้ตรงดินแก่แล

การวิเคราะห์ตำรับยา จากสรรพคุณที่ปรากฏในตำราทางด้านการศึกษาแพทย์แผนไทยสำหรับรักษาโรคอุจจาระธาตุ ในเอกสารต้นฉบับพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ ฉบับนี้ได้ เป็น 3 กลุ่มด้วยกัน คือ

กลุ่มที่ 1 ยาระบาย ได้แก่ ยาทิพย์สุขุม ยาวิรุณนาถ ซึ่งตัวยาที่ประกอบในตำรับมีฤทธิ์ในการระบายในปริมาณมาก เช่น โกลฐน้ำเต้า สมอไทย ยาตำหนัก เป็นต้น

กลุ่มที่ 2 ยาหอมบำรุงกำลัง ได้แก่ ยาทิพย์โอสถ

ยาหอมเนาวโกลฐ ยาเบญจโกลฐ ยาหอมอินทร์จักร ซึ่งยาหอมที่ช่วยให้เพิ่มพลังกำลัง ทำให้สดชื่น มีเรี่ยวแรง เช่น ตำรับเบญจโกลฐประกอบด้วยน้ำตาลทราย ชะเอม และตำรับยาหอมทิพย์โอสถ รสสุขุม แก้อาการอ่อนเพลีย ตำรับหอมอินทร์จักร แก้มลมบาทจิตร แก้มลมพิษเพื่อดีเพื่อโลหิต และตำรับหอมเนาวโกลฐ แก้อาการจุกแน่นเสียด เป็นต้น

กลุ่มที่ 3 ยาบรรเทาอาการอุจจาระธาตุ (ลงท้อง) ได้แก่ ยาธาตุบรรจบ ยาปฐุมธาตุ ซึ่งประกอบด้วยตัวยาระงับที่ช่วยในการตั้งธาตุ คุมธาตุ เช่น ยาปฐุมธาตุ แก้วยาธาตุวิปริต ให้อุจจาระกะปริดกะปรอย เป็นต้น

จากการวิเคราะห์ตำรับยาจะพบว่า แพทย์หลวงผู้ทำการรักษา ทราบถึงพระอาการประชวรซึ่งน่าจะประชวรด้วยโรคอุจจาระธาตุวิปริต ทำให้มีพระบังคลหนัก ซึ่งเมื่อทราบแล้วว่า มีพระบังคลหนักหลายครั้ง จึงวางยาโดยใช้ยาปัดหรือยาระบายเพื่อถ่ายของเสียที่คั่งค้างออกมา และใช้ยาหอมเพื่อแก้อาการอ่อนเพลียและใช้ยาแก้รักษาอาการอุจจาระธาตุโดยตรงนั่นคือ ยาธาตุบรรจบ และยาปฐุมธาตุ จากตำรับยาและระยะเวลาในการรักษาจะเห็นได้ว่าแพทย์หลวงไม่ได้วางยาให้หยุดถ่ายหรือหยุดพระบังคลหนักเลยแต่เป็นการค่อย ๆ ปรับให้ร่างกายปกติตามลำดับ ซึ่งจะเห็นในช่วงท้าย ๆ ของการรักษาแพทย์หลวงได้วางยา ตำรับวิรุณนาถ ซึ่งเป็นยาระบายอ่อน ๆ ตามธาตุหน้าเขา ในช่วงกลางคืน ซึ่งการรักษาโรคอุจจาระธาตุนั้นไม่ได้ใช้ตำรับยาเพียงตำรับเดียวในการรักษา แต่ต้องดูลักษณะอาการของคนไข้ด้วยจึงจะทำให้การรักษาที่มีประสิทธิภาพและเหมาะสมกับผู้ป่วย

4. สะท้อนภาพสังคมราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5

เอกสารต้นฉบับฉบับนี้นอกจากจะเป็น

จดหมายเหตุฉบับที่กษัตริย์พระอาการประชวรของเจ้า
นายในสมัยรัชกาลที่ 5 ยังสะท้อนสภาพสังคมการ
เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตในการเสวยพระกระยาหารของ
เจ้านายในราชสำนัก จากการใช้มือในการรับประทานอาหาร
แบบไทย หรือที่เรียกว่า “เปิบ”^[1] เป็นการใช้
ช้อนส้อม แบบตะวันตก จนเกิดราชาศัพท์ว่า “ฉลอง
พระหัตถ์” ดังที่ปรากฏในเอกสารต้นฉบับ ถึงแม้ว่า
การแพทย์ตะวันตกจะเข้ามาเป็นที่รู้จักของเจ้านายใน
ราชสำนักและหมอไทยก็เรียนรู้และรับเอาวัฒนธรรม
การแพทย์แผนตะวันตกที่ดี เช่น เครื่องมือการตรวจ
ประเมินอาการที่เรียกว่า “ปรอทวัดไข้” มาใช้แต่ก็ยัง
มีแนวคิดและหลักการทฤษฎีการแพทย์แผนไทยจาก
ตำรับตำราและคัมภีร์การแพทย์แผนไทย และในภาย
หลังได้นำคำว่า “ปรอท” ไปใช้เป็นคำราชาศัพท์ในคำ
ว่า “พระปรอท” หมายถึง มีไข้ตัวร้อน ซึ่งจะเห็นได้
จากการวางยารักษาโรคและการใช้ตำรับยาสมุนไพร
ต่าง ๆ เพื่อถวายเป็นการรักษาเจ้านายในราชสำนัก ตามที่
ปรากฏในเอกสารต้นฉบับจดหมายเหตุฉบับนี้

อภิปรายผล

การแพทย์แผนไทย มีแนวความเชื่อที่ว่า อาการ
ไข้ ไม่สบาย เกิดจาก ธาตุทั้ง 4 (ดิน น้ำ ลม ไฟ) ใน
ร่างกายวิปริต หรือวิบัติ ไป ไม่เข้าสู่สภาวะปกติ จึง
ทำให้เกิดอาการเจ็บป่วยเกิดขึ้น ซึ่งจากเอกสาร
ต้นฉบับจดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์
ฉบับนี้ไม่ได้อธิบายทฤษฎีหรือหลักการทางการ
แพทย์แผนไทยถึงสาเหตุการเกิดโรคและวิธีการรักษา
โดยตรง แต่ได้แสดงข้อมูลที่เป็นประโยชน์เป็นหลัก
สังเกตและวิเคราะห์ ทั้ง ลักษณะอุจจาระ ชื่อตำรับ
ยา อาหารที่เสวย ระยะเวลาในการให้ยา ทำให้เราได้
ทราบแนวทางในการรักษาและวางยาที่หมอหลวงใน
ราชสำนักใช้รักษาพระอาการประชวร คือ แรกเมื่อทรง

ประชวรด้วยพระอาการไข้มีพระบังคลหนัก แพทย์
ได้จัดพระโอสถเสวย คือ พระโอสถทรงปิดซึ่งคือ ยา
ระบายหรือยาถ่าย เป็นการขับของเสียที่คั่งค้างทำให้
พระบังคลหนักออกเป็นของเหลวในลักษณะต่าง ๆ
เช่น เป็นเสมหะ เป็นเสมหะยวง เป็นต้น ซึ่งหลักการ
นี้เป็นหลักการวางยารักษาไข้ การใช้ยารู หรือ ยารุน
ขับของเสียที่คั่งค้างในร่างกายออกมาเสียก่อนเพื่อ
เตรียมร่างกาย และเป็นการลดอุณหภูมิของร่างกาย
ด้วยเพราะเมื่อระบายหรือขับถ่ายก็จะทำให้อุณหภูมิต่ำ
ในร่างกายลดลงด้วย สังเกตได้จากบันทึกที่บอกถึง
การใช้ปรอทในการวัดไข้ ซึ่งในสมัยโบราณเรียกว่า
“ปรอทตรวจไข้” เพื่อที่จะได้รู้ประมาณความร้อน
ในกายหรือพิษไข้เท่าที่นั้น ความร้อนคนปกติ ปรอท
ฟาเรนไฮต์ขึ้น 98 ดีกรีครึ่ง ถ้าขึ้นถึง 103 เป็นไข้ปาน
กลาง ถ้าขึ้น 104 จะเป็นไข้มาก^[11] ซึ่งอาการประชวร
ในวันแรกตรวจปรอทได้ 99 ดีกรีฟาเรนไฮต์ ซึ่งนำ
จะแปลผลได้ถึงอาการไข้ต่ำ ๆ เมื่อได้รับยาระบาย
หรือพระโอสถปิด จึงทำให้เกิดอาการไข้ลดลง และ
ได้จ่ายยาทิพย์โอสถ ในเวลากลางวัน ซึ่งน่าจะเป็นการ
จ่ายยาแก้อาการอ่อนเพลียจากการพระบังคลหนัก
และได้จ่ายยาแดงทับทิม ในช่วงเวลาบ่ายและเย็น ซึ่ง
อาจจะจ่ายเพื่อใช้คุมอาการ ดูจากลักษณะอุจจาระที่
ออกมา มีลักษณะเสมหะเป็นเปลว มีสายพระโลหิต
น้อย ๆ เมื่อเข้าสู่วันที่ 2 อุณหภูมิร่างกายอยู่ที่ 96.4
ฟาเรนไฮต์ ถือว่าอุณหภูมिर่างกายปกติ แล้วจึงไม่ได้
ถวายพระโอสถปิด แต่ถวายพระโอสถทิพย์สุขุม ซึ่ง
เป็นยาระบายอย่างอ่อน ลักษณะอุจจาระยังคงคล้ายกับ
วันแรก คือมี เสมหะเป็นเปลวมีสายพระโลหิต และ
ช่วงเวลาเย็น ๆ ได้จ่ายยาหอมเนาวโกฐ เพื่อแก้อาการ
อ่อนเพลีย ลักษณะอุจจาระยังมีเสมหะเป็นยวง เป็น
ก้อนมากขึ้นกว่าเดิม และตอน 2 ยาม ได้จ่ายยาธาตุ
บรรจบ เป็นการคุมอาการทั้งหมด เข้าสู่วันที่ 3 ลักษณะ

อุจจาระเป็นองค์เป็นมูลโคตั้งกอง นั้นหมายความว่า ลักษณะอุจจาระกำลังจะเข้าสู่ลักษณะปรกติ ง่ายยาลักษณะตามเดิมที่ง่ายยาเป็นกลุ่มยาหอมบำรุงกำลัง แก้อ่อนเพลีย จนเข้าวันที่ 5 ได้จ่ายพระโอสถปฐุมธาตุซึ่งยาปฐุมธาตุนั้น ตามตำราหลักการวิธีรักษาใช้ต่างๆ ของพระยาแพทย์พงศวิสุทธาธิบดี (สุนทรเวช) ได้ใช้ในการตั้งธาตุ ความว่า “เวลาเย็น ให้ยาปฐุมธาตุละลายน้ำร้อนกิน ถ้าจะให้คูละลายน้ำเปลือกแคตต้ม ถ้าแก้ปวดมวนละลายน้ำร้อนฝนโพลห่มกไฟแทรกให้กิน หรือน้ำหัวกระชายต้มเป็นกระสายยากินก็ได้”^[11] ซึ่งสรรพคุณของยาปฐุมธาตุจัดอยู่ในกลุ่มยาร้อนที่ใช้ตั้งธาตุแลคคุมธาตุ แก้ในกองใช้กำเนิดทำให้อุจจาระวิปริตต่าง ๆ ทำให้กลายเป็นริดสีดวงพรวก และริดสีดวงลง ให้อุจจาระกะปริดกะปรอยไม่ปรกติ บางทีให้ลงวันละ 3-4 ครั้ง ทำให้ร่างกายผอมแห้งหาแรงมิได้ ด้วยวโย เป็นมันหัตถิณี ยานี้ทำให้ธาตุขมขื่นขึ้นโดยปรกติ^[11] และเมื่อพระอาการดีตามลำดับสังเกตได้จากลักษณะอุจจาระเป็นมูลโค ตั้งกอง และช่วงในวันท้าย ๆ จึงได้ถวายพระโอสถหอมอินทร์จักร ซึ่งยาหอมเป็นยาปรับธาตุและเป็นยาที่สามารถแก้ได้หลายอาการ จากบันทึกจดหมายเหตุฉบับนี้ ได้แสดงให้เห็นว่า การจ่ายยาของหมอลหลวงในราชสำนักนั้น มีหลักการทั้งการตรวจอาการจากการใช้ปรอทเพื่อดูความร้อน การสังเกตลักษณะอุจจาระในการร่วมวิเคราะห์โรค เพื่อการปรับธาตุในร่างกาย ปรับยาในการรักษาในแต่ละช่วงเวลา

จากแนวทางการวางยารักษาที่ปรากฏในเอกสารต้นฉบับจดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ใด การวิจัยคิดว่า เจ้านายพระองค์นี้น่าจะประชวรด้วยโรคทางระบบทางเดินอาหาร ประกอบกับหลักการจ่ายยาในการรักษาของหมอลหลวงในราชสำนัก โดยการใช้

พระโอสถปัด (ยาระบาย) ถ่ายของเสีย ทำให้ร่างกายสะอาด การใช้ยาหอมชนิดต่าง ๆ แก้อาการอ่อนเพลีย ในเวลาที่เหมาะสมกับโรคและการดำเนินไปของอาการเจ็บป่วย การจ่ายยาตั้งธาตุและคุมธาตุให้เข้าสู่ภาวะปรกติ รวมถึงการเสวยพระอาหารขณะทรงประชวร ทำให้ทราบถึงภูมิปัญญาความรู้ทางด้านการประกอบอาหารเป็นยาของแม่ครัวหรือผู้ประกอบอาหารในห้องครัว ห้องเครื่อง ของสังคมไทยในราชสำนัก ในการปรุงประกอบและการคัดเลือกตำรับอาหารที่มีสรรพคุณทางยาที่เหมาะสมกับสุขภาพร่างกายผู้ป่วยในช่วงเวลาต่าง ๆ

ข้อสรุป

เอกสารจดหมายเหตุพระอาการไข้ไม่ทราบพระองค์ใด ฉบับนี้เป็นเอกสารที่บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับพระอาการ (ประชวร) ที่แสดงพร้อมทั้งรายการพระโอสถที่ใช้ถวายเป็นการรักษา รายการพระอาหารที่เสวยขณะทรงประชวร สามารถนำมาเป็นแนวทางในด้านการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับการวางยารักษา วิธีการใช้ยาที่หมอลหลวงได้ถวายเป็นการรักษาพระอาการประชวรในเวลาต่าง ๆ ในแต่ละวัน ตั้งแต่เริ่มทรงประชวรจนกระทั่งทุเลาลง ซึ่งจดหมายเหตุฉบับนี้ได้บันทึกถึงวันที่พระอาการดีขึ้น ก็ได้เลิกการบันทึกพระอาการ รวมวันที่บันทึกทั้งหมด 14 วัน จากการวิจัยจึงสันนิษฐานว่าพระอาการไข้น่าจะทุเลาหายแล้วจึงได้เลิกการบันทึกจดหมายเหตุฉบับนี้ และผู้บันทึกน่าจะเป็นผู้ใกล้ชิดเจ้านายหรืออาจจะเป็นหมอลหลวงผู้ถวายการรักษาเป็นผู้บันทึก โดยมีข้อเสนอแนะในการศึกษาเปรียบเทียบกับจดหมายเหตุฉบับอื่น ๆ ที่บันทึกเกี่ยวกับพระอาการไข้ และศึกษาถึงการออกฤทธิ์ของยาในแต่ละขนานที่ได้เสวยต่ออย่างเป็นระบบ

กิตติกรรมประกาศ

ขอขอบคุณคณะเจ้าหน้าที่กลุ่มงานหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ที่กรุณาช่วยเหลือและอำนวยความสะดวกในการศึกษาค้นคว้าเอกสารต้นฉบับตัวเขียนด้วยความเมตตากรุณาเสมอมา ขอขอบคุณคณาจารย์ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร และเพื่อนพี่น้องกัลยาณมิตร สาขาจารึกศึกษาทุกท่าน ที่ได้ให้คำชี้แนะ ส่งเสริมและให้คำปรึกษาในการถ่ายถอดเอกสารต้นฉบับ การวิจัยนี้ขอให้เป็นดังรูปเทียนแพ แสดงความเคารพต่อบรมครูอาจารย์แพทย์แผนไทยในฐานะศิษย์ที่ได้รับการประสิทธิ์ประสาทวิชาด้านแพทย์แผนไทย

References

1. The Royal Institute of Thailand. Dictionary of the Thai language, 2011. 2nd ed. Bangkok: Nanmee Publication; 2013. p. 298, 760. (in Thai)
2. The Royal Institute of Thailand. The Royal Institute of

- Thailand three seals law 2. Bangkok: Amarin Printing & Publishing Public Company; 2007. p. 1112. (in Thai)
3. Myhora. Patithin 100 pi (100 years calendar). [internet]. [cited 2019 Mar 7]; Available from: <https://www.myhora.com/ปฏิทินปฏิทิน-100ปี.aspx>
4. Wiraprajak K. Thai traditional book production and preparation of palm leaves. Bangkok: National Library of Thailand; 2011. (in Thai)
5. King Rama IV. Celebrates the King Rama IV. Bangkok: Kurusapa business organization; 2004. p. 503. (in Thai)
6. The Royal Institute of Thailand and Department of Thai Traditional and Alternative Medicine. Thai dictionary of Thai traditional medicine and pharmacy. Bangkok: Royal Institute of Thailand; 2013. p. 486. (in Thai)
7. Singlampong C. Thai Traditional Medicine textbook 2. Bangkok: Wattanapanich; 1952. 362 p. (in Thai)
8. Department of Thai Traditional and Alternative Medicine. Textbook of medicine of sapha-u-nalomdang. Bangkok: Rungsilp Printing; 1893. 79 p. (in Thai)
9. Phraya Pitsanuprasartvej. Textbook of medicine (Vajsuksa). Bangkok: Duangdee Printing; 1969. p. 259. (in Thai)
10. Saipanya school. Cookbook in mom Rajawonges Teng Sanitwong. Bangkok: vijitsil; 1968. p. 255. (in Thai)
11. Phraya Phaetpongsavisuttatibode. Paramedic 3 (Phaetombon 3). Bangkok: auksonniti; 1928. p. 27, 60, 86. (in Thai)